

Розділ 10

Тему обрано — що робити далі?

Успішність будь-якої дослідницької роботи історика, байдуже – чи скромної курсової, чи докторського grosбуха, залежить від уміння а) точно сформулювати тему й питання, що до неї ведуть, б) за допомоги відповідних методик «розговорити» джерела, в) зіставити «почуте» з питаннями й логічно поєднати у власному тексті оце-от зіставлення. Різниця ж між працею студента та досвідченого метра єдина: студент має продемонструвати, що навчився це робити, а від метра ми очікуємо певного «відкриття» – новаторського формулювання проблеми, сміливої гіпотези, залучення доти не завважених джерел, віртуозної їх інтерпретації тощо. Натомість технічні процедури підготовчої роботи в обох випадках ідентичні, бо, власне, зводяться до того самого – перечитування написаного попередниками та збирання й аналізу джерел.

Для невтаємничених у тонкощі історичного ремесла це звучить нуднувато, але насправді є найцікавішою частиною нашої роботи – захопливим детективом гонитви за тим, сам не знаю чим. А який вибух адреналіну чекає на історика, коли після нескінченного гортан-

ня «порожніх» джерел він знаходить своє – найдорожче й найпотрібніше! А чого коштує мить раптового осяяння, коли якась, ніким досі не помічена, деталь перевертає конструкції попередників! Тест на дослідницьку профпридатність історика можна звести до дуже простої ознаки: коли знахідки розпирають його так, що несила втриматися й не набридати колегам, родичам і приятелям балачками про це, – нехай іде в науку, там усі такі самі диваки. Коли інакше – нехай туди не потикається, бо буде йому ціле життя тоскно й незатишно. Студент хай щасливо увінчає студії написанням якісної кваліфікаційної роботи, аби отримати «добре» чи «відмінно» (трійка, погодьмося, трохи образлива оцінка), а аспірант хай щасливо допише дисертацію. Не біда, якщо вийде вона так собі, адже її теж іще можна потрактувати не як науку, а як передпокій до науки, що з нього вільно піти собі в широкий світ, і то вже з дипломом кандидата, у житті не зайвим.

Однак підготовча стадія дослідницької роботи і для перейнятих історією, і для решти однакова, й власне про неї йтиметься далі.

*Cognosce te ipsum, або
Реалістичний погляд на власні
можливості*

Почнімо з вибору проблемного напрямку, аби не вскочити в халепу, де все виглядає нудним і нелюбим (саме так одна моя знайома аспірантка вимувала дисертацію про Еразма Роттердамського, називаючи Богу духа винного Еразма «Маразмом»). Отже, беручи шлюб з історією, керуйтеся коханням, а не розрахунком. Тих, хто хоче потрапити в фарватер, можна заспокоїти: у царстві історії не існує проблем «актуальних» і «неактуальних», бо кожну з них, навіть найсхоластичнішу й позірно геть зовсім далеку від життя, дослідник може «заактуалізувати» завдяки ерудиції, таланту й професіоналізму (достатнім прикладом тут буде зміна в другій половині ХХ ст. статусу допоміжних історичних дисциплін: із суто ужиткових вони перетворилися на авторитетну галузь культурних студій). Досі практикуваний в Україні наголос на «актуальності» як нібито злородженості дослідження є, поза сумнівом, рудиментом політично й ідеологічно заангажованої радянської історіографії, коли цією ритуальною формулою автор мусив виправдовувати свої зацікавлення їх буцімто «корисністю» для народу, партії чи когось там іще. Насправді ж вибір напрямку дослідження має залежати передусім від емоційного чинника – закоханості. Під «напрямом» маю на увазі найзагальніше спрямування дослідження, або так зване «поле студій». Таких «полів», що на них сконцентро-

вано цілі згустки відповідних проблем, безліч: політична історія, економічна, соціальна, військова, історія повсякдення, інтелектуальна історія і історія ідей, історія права, історія церкви та соціорелігійна історія, історія освіти й історія мистецтва, гендерні студії, так звана жіноча історія, урбаністичні й соціотопографічні студії, історична демографія, історична ономастика тощо. Кожен із нас, запитавши сам себе, може відповісти, що особисто йому здається найцікавішим у цьому океані минулого: політика й політичні інституції та платформи? процеси націотворення? економіка? буття суспільства в його соціальних складниках? війна та все, з нею пов'язане? повсякденний побут людини? уявлення та поведінкові стереотипи? генеалогія ідей? плетиво імен і географічних назв? Інакше кажучи, напрям дослідження має відповідати особистим уподобанням історика. Коли він змалку те й робить, що малює солдатиків, і нездатен спокійно пройти повз альбом із зображенням зброї – нехай іде у військову історію; коли йому найцікавіше читати, хто і як вершив велику політику, – нехай іде в історію політичну чи в історію дипломатії; коли його захоплюють прояви національного почуття й акти національної звитяги – нехай присвятить себе національним студіям і т. ін. Одним словом, своє поле досліджень треба любити, а в цьому делікатному почутті, як відомо, музику замовляє не розум.

Інша річ, коли мова заходить про визначення вузької проблеми в рамках обраного напрямку. Тут уже слід сісти й поміркувати раціонально. Розгляньмо

*Cognosce te ipsum, або
Реалістичний погляд на власні
можливості*

Почнімо з вибору проблемного напрямку, аби не вскочити в халепу, де все виглядає нудним і нелюбим (саме так одна моя знайома аспірантка вимувала дисертацію про Еразма Роттердамського, називаючи Богу духа винного Еразма «Маразмом»). Отже, беручи шлюб з історією, керуйтеся коханням, а не розрахунком. Тих, хто хоча б прагне потрапити в фарватер, можна заспокоїти: у царстві історії не існує проблем «актуальних» і «неактуальних», бо кожна з них, навіть найсхотливішу й позірно геть зовсім далеку від життя, дослідник може «заактуалізувати» завдяки ерудиції, таланту й професіоналізму (достатнім прикладом тут буде зміна в другій половині ХХ ст. статусу допоміжних історичних дисциплін: із суто ужиткових вони перетворилися на авторитетну галузь культурних студій). Досі практикуваний в Україні наголос на «актуальності» як нібито злості дослідження є, поза сумнівом, рудиментом політично й ідеологічно заангажованої радянської історіографії, коли цією ритуальною формулою автор мусив виправдовувати свої зацікавлення їх буцімто «корисністю» для народу, партії чи когось там іще. Насправді ж вибір напрямку дослідження має залежати передусім від емоційного чинника – закоханості. Під «напрямом» маю на увазі найзагальніше спрямування дослідження, або так зване «поле студій». Таких «полів», що на них сконцентро-

вано цілі згустки відповідних проблем, безліч: політична історія, економічна, соціальна, військова, історія повсякдення, інтелектуальна історія і історія ідей, історія права, історія церкви та соціорелігійна історія, історія освіти й історія мистецтва, гендерні студії, так звана жіноча історія, урбаністичні й соціотопографічні студії, історична демографія, історична ономастика тощо. Кожен із нас, запитавши сам себе, може відповісти, що особисто йому здається найцікавішим у цьому океані минулого: політика й політичні інституції та платформи? процеси націотворення? економіка? буття суспільства в його соціальних складниках? війна та все, з нею пов'язане? повсякденний побут людини? уявлення та поведінкові стереотипи? генеалогія ідей? плетиво імен і географічних назв? Інакше кажучи, напрям дослідження має відповідати особистим уподобанням історика. Коли він змалку те й робить, що малює солдатиків, і нездатен спокійно пройти повз альбом із зображенням зброї – нехай іде у військову історію; коли йому найцікавіше читати, хто і як вершив велику політику, – нехай іде в історію політичну чи в історію дипломатії; коли його захоплюють прояви національного почуття й акти національної звитяги – нехай присвятить себе національним студіям і т. ін. Одним словом, своє поле досліджень треба любити, а в цьому делікатному почутті, як відомо, музику замовляє не розум.

Інша річ, коли мова заходить про визначення вузької проблеми в рамках обраного напрямку. Тут уже слід сісти й поміркувати раціонально. Розгляньмо

це детальніше, розклавши для прикладу згадані напрями на вузчі сегменти, або проблеми. Скажімо, в політичній історії можна виокремити такі проблеми, або «піднапрями»: історія функціонування держави як політичного інституту (їй товаришуватиме інституційна історія та історія політичних учень і доктрин); історія політичних рухів (вона буде щільно пов'язана із соціальною історією та з тією-таки історією політичних учень); політична антропологія, себто аналіз сприйняття людиною владних структур і так званого нормативного насильства (тут годі обійтися без історії права, соціальної історії, історії уявлень і віднедавна вже достатньо розвинутого напрямку історії конфліктів та насильства); історія парламентаризму (невіддільна від соціальної історії та історії політичних ідей і доктрин) тощо. Обираючи проблему дослідження, розважлива особа вже мусить задуматися, чи немає бува певних обмежень для її апетитів, бо треба зважити на те, а) як багато екскурсів у суміжні проблемні поля це передбачає, і б) чи реально таке здійснити, надто коли йдеться про кілька суміжних напрямів, а тим часом роботу треба завершити не в світлому майбутті, а тут і тепер.

Ще тіснішим стане коридор вибору, коли справа дійде до визначення конкретної теми, інакше предмета дослідження. Тут наша обережність має перерости в голий прагматизм, себто реалістичну оцінку власних можливостей. Боронь Боже, не йдеться про здібності чи таланти, тим більше, що те й те, як відомо, мало хто годен оцінити

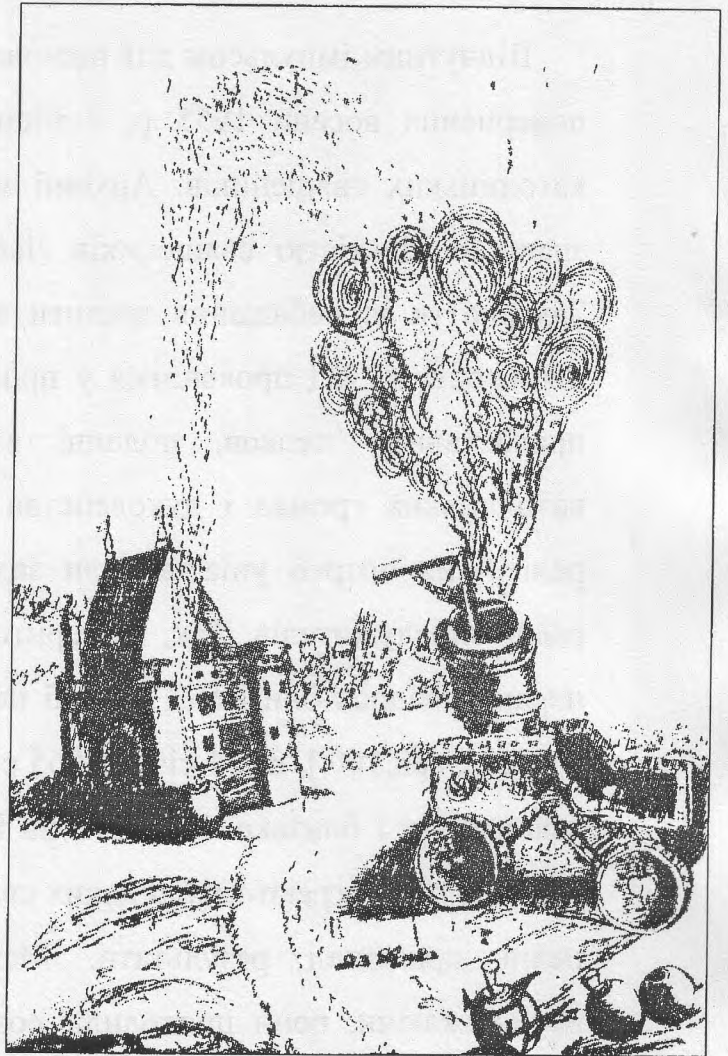
безсторонньо. Навпаки, маю на увазі цілком об'єктивні незалежні від нас речі. Пропоную згрупувати їх як певні суми плюсів і мінусів, себто переваг і перешкод. Розберімо це на трьох прикладах.

Приклад 1. Мене цікавить напрям політичної історії, зокрема – проблематика історії держави. Хотілося би дослідити таке конкретне питання, як політичні дебати довкола укладення унії 1569 р. між Королівством Польським і Великим князівством Литовським. Я свідомо того, що треба буде взяти під увагу праці з історії політичних доктрин XVI ст., історії ранньомодерного парламентаризму, історії польсько-литовської дипломатії, історії соціального устрою обох країн, а ще з політичної антропології. *Плюсами* для мене є те, що а) джерела здебільшого опубліковано; б) існує як теоретична література, так і підсумкові праці з цих проблем, а також чимало розвідок, присвячених окремим сюжетам, дотичним обраної теми. *Мінусами* для мене є те, що а) джерела написано переважно латиною та старопольською мовою: першої я не знаю зовсім, а при звичаєння до другої забере чимало часу; б) старі видання, де ці джерела вміщено, здебільшого малоприступні, а якщо деякі є в бібліотеках України, то робити з них ксерокопії зазвичай не дозволяють; в) література і з проблеми, і з теми переважно польською мовою, і то найновіших праць у бібліотеках немає, що наражає на небезпеку застарілих тлумачень.

Візьмете таку тему? Я не наважилася би.

Приклад 2. Мене цікавить напрям історії права, зокрема – проблематика історії судочинства. Хотілося би дослідити персональний склад Н-ського повітового суду Київської губернії напередодні польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. Я свідомо того, що треба буде взяти під увагу праці з історії права та правничих систем, політичної й інституційної історії Російської імперії, соціальної історії правобережної шляхти після поділів Речі Посполитої, історії польських визвольних рухів ХІХ ст., історії освіти, а також вдаватися до просопографічного аналізу цієї групи як поєднаної фахом чи родинними зв'язками, себто залучити генеалогічну інформацію. *Плюсами* для мене є те, що а) зберігся компактний, зосереджений в одному архівосховищі джерельний масив судових матеріалів, де зафіксовано склад і професійні обов'язки осіб, які мене цікавлять; б) джерела написані польською мовою, яку я розумію; в) є загальна література проблеми й чимало праць із аспектів, дотичних теми дослідження; г) існує наукова література доступними мені мовами, ще й більш-менш повно представлена в бібліотеках. *Мінусом* для мене є те, що джерела для простеження біографій і родинних зв'язків між членами досліджуваної групи розпорошені, і це загрожує трудомісткими пошуками, – ймовірно, далеко не завжди успішними через брак потрібної інформації.

Візьмете таку тему? Гадаю, можна ризикнути.

79. Обстріл із гармати.

Малюнок у львівській гродській книзі 1687 р.

Приклад 3. Мене цікавить напрям військової історії, зокрема – проблематика фортифікаційного будівництва. Хотілося би дослідити специфіку оборонних замків і фортець на території Волинського воєводства станом на першу половину ХVІІ ст. Я свідомо того, що треба буде взяти під увагу праці з історії європейських фортифікацій і матеріальної культури ранньомодерного часу, розвідки з військової історії та військово-оборонних доктрин Речі Посполитої, звернутися до біографістики (коли йтиметься про власників старих чи замовників нових

споруд, а також про архітекторів-виконавців), історії церкви (коли йтиметься про укріплені монастирі-фортеці), історії архітектури (коли йтиметься про будівельну специфіку тих чи тих споруд). *Плюсами* для мене є те, що а) основний масив джерел, які фіксують наявність і стан волинських фортифікацій, зосереджено в одному архівосховищі; б) існує загальна література проблеми й чимало праць із аспектів, дотичних теми дослідження. *Мінусами* для мене є те, що а) джерела здебільшого написано старопольською мовою, а я не досить упевнено нею володію, а надто коли йдеться про палеографічний текст; б) доступні мені джерела зазвичай фіксують тільки наявність замків і фортець, натомість я не маю доступу до свідчень про те, коли та як задумували будівництво, хто та як його здійснював, яким було внутрішнє розпланування тощо; в) візуальне обстеження нічим не зарадить, бо старі оборонні споруди або були пізніше перебудовані, або від них лишилися самі руїни; г) трактати XVI–XVII ст. із фортифікаційного будівництва написано латиною та по-італійськи, цих мов не знаю; г) новітня теоретична література вся іншомовна й у бібліотеках України її представлено вибірково; д) польські розвідки з цих питань розпорошено у часописах, що їх бібліотеки України майже не мають.

Візьмете таку тему? Небезпечно, але сміливість, кажуть, перевертає гори.

При виборі теми діє ще одне просте правило: що конкретніший сюжет

дослідження, то ймовірнішим є успіх, і навпаки – що претензійніше та загальніше його сформульовано, то автор має більше шансів потрапити в ситуацію, яку один дотепник назвав «коротенькою оповіддю про Всесвіт». Однак навіть обираючи вузьку тему, мусимо пристосуватися до обставин, що далско не завжди залежать особисто від нас. Скажімо, труднощі з палеографією подолати легко, незнання потрібних для дослідження мов за охоти й упертості можна надолужити, натомість недоступність потрібних джерел чи брак літератури вольовим зусиллям не залагодиш, отже, відповідну тему варто обирати лише тоді, коли є реальна перспектива виїхати до міст/країн, де зберігаються ці джерела чи в бібліотеках міститься ця література. Зі сказаного випливає, що наші високі поривання до заворожливої теми перетинаються об прозу життя, а саме об запитання: 1) чи досяжні взагалі потрібні джерела та література? 2) чи вони приступні особисто для нас? Хоч як прикро, але ниций розрахунок виступає наперед і при зіставленні терміну виконання роботи з очікуванням обсягом вкладеної праці. Якщо терміни не тиснуть і писати можна хоч до других віників – це одна річ, а коли текст треба подати в обмежений термін – інша. Зрозуміло, що в другому випадку розсудлива людина обере не журавля в небі, а синицю в жмені – сюжет, забезпечений доступною літературою й опублікованими (чи, принаймні зібраними в одному архівосховищі) джерелами.

*Скажи мені, кого ти читаєш,
і я скажу тобі, хто ти*

Розпочну з нехитрої аксіоми: всякому дослідженню передуює читання наукової літератури, а щоб знати, що читати, треба укласти бібліографічний перелік. Тепер уявімо найгірше: ви впали на історію з неба і гадки зеленої не маєте, звідки почати (приблизно в такому розпачливому становищі колись трапилося бути й мені). Єдиним порятунком у цій ситуації є перебирання карток систематичного каталогу (чи

*80. Титульний аркуш бібліографічних
показчиків Книжкової палати України.
Київ, 2001*

пошук за назвами галузей у комп'ютері), а також гортання бібліографічних довідників і реферативних журналів, що їх зосереджено у відповідних відділах бібліотек або на відповідних інтернет-сайтах. Не зайве також переглянути автореферати кандидатських і докторських дисертацій: тут сумлінні дисертанти, аби здобути прихильність учених рад, зазвичай детально перераховують праці з того чи того питання. Назви таких рефератів подаються у віснику Вищої атестаційної комісії, а за прізвищами авторів їх легко знайти в бібліотеці. Ще один шлях – переглядати останній річний випуск часописів: там подано назви всіх статей, опублікованих упродовж року.

Не тіште себе ілюзією, що укладений в такий спосіб перелік буде відразу повним й остаточним. Це всього лиш мапа-схема, а до штабної мапи з нанесенням горбів і струмочків справа дійде не скоро. Адже тільки після заглиблення у читання впливе сила-силенна статей, на які посилаються автори читаних вами книжок, і стане ясно, що із запропонованого систематичним каталогом відпаде як зайве, а що додасться до його інформацій (бо ж каталог уклала людина, яка могла й полінуватися прочитати анотацію чи не зрозуміла її). Відтак, доки розростання бібліографічного переліку ще не уподібнилось до лячного каменепадку, треба починати читати. З чого?

Як на мене, найліпше це робити за принципом сходинок, себто простуючи згори вниз тими трьома ієрархічними щаблями історіографії, про які мовилося вище, – напрям, згусток кіль-

кох проблем у рамках цього напрямку та, врешті, розвідки про конкретні сюжети обраної проблеми. Найвищий щабель тут по праву належить підсумковим працям, де викладено сучасні концептуальні підходи до тлумачення тих феноменів, що їх вивченню присвячено напрям загалом. Адже якість планованої роботи залежатиме не так від сумлінного перечитування джерел (ми вже знаємо, що цьому партнерові довіряти на слові не варто), як від осмисленого дотримання певних «правил руху», що їх на сьогодні пропонує та чи та галузь історичного пізнання. Приміром, якщо існують авторитетні (й сучасні!) наукові енциклопедії відповідного профілю, варто починати саме з них, тим більше що енциклопедичні статті у таких виданнях доточно бібліографією. Наприклад, свого роду дверима до належного користування поняттями політичної історії може слугувати *«Енциклопедія політичної думки»*, видана 1986 р. в Оксфорді за редакції Дейвіда Мілера (2000 р. її перевидано по-українськи). Скажімо, розлога двосторінкова стаття *«Абсолютизм»* розповість, коли та де виникло це поняття і який зміст у нього вкладали/вкладають, якими часовими рамками обмежено «добу абсолютизму», які властивості політичного устрою вона передбачала тощо. Другий приклад – *«Словарь средневековой культуры»* за редакції Арона Гуревича, що побачив світ у Москві 2003 року. Це незамінний помічник медієвіста, бо поняття «культури» тут, як пише у передмові Гуревич, обіймає «всі стійкі форми поведінки індивіда в

колективі, так само як і поведінки малих груп у контексті ширших соціальних утворень». Читач знайде там розлогі статті (деякі на 10 і понад те сторінок) із характеристикою соціальних структур суспільства та владних ієрархій, описом церковної організації, розглядом повсякденного життя й церемоніалів тощо. Енциклопедій і словників такого типу нині вже чимало, і за ними варто пошукати, аби з цього старту розпочати власне плавання. Ще раз наголошу: йдеться про *сучасні фахові* видання, а не про масові енциклопедії, що популяризують «знання-про-все».

Прочинивши двері в напрям, можна переступити на середню сходинку нашої ієрархічної драбини. Тут розміщено праці, які можуть стати путівниками у лабіринті проблем в обраному напрямі досліджень. У західній навчальній практиці їх іще називають «базовими книжками» (basic books) – підручковою літературою найвищого рангу, яка призвичаює міркувати у відповідних тій чи тій проблемі категоріях й опановувати поняттєву дисципліну їх структуризації й описування. Щодо змісту таких праць, то вони дають уявлення про актуальний стан вивченості однієї чи кількох пов'язаних проблем, про основну літературу, про дискусійні питання та розбіжні тлумачення й підходи тощо. Добрим прикладом такого «путівника» у багатоголосі національних студій є праця Георгія Касьянова *«Теорії нації та націоналізму»* (1999 р.), де вперше в Україні обговорено традиційні та сучасні концепції виникнення/розвитку

націй і розбіжні погляди на генезу й типологію націоналізмів. Як зазначає автор у вступі, одним зі своїх завдань він вважав

...викликати у читачів інтерес і повагу до науково-аналітичної думки, до розмаїття поглядів і підходів, звичку до самостійності інтелектуальних пошуків. Коли б це вдалося бодай найменшою мірою, вихід цих нарисів буде виправданий.

Ознайомлення з такою книжкою, як праця Касьянова, дає подвійну користь: з одного боку, початківцеві за своює вже згадану дисципліну оперування поняттями, що їх сучасна наука застосовує при аналізі національних рухів, ідеологій, свідомості тощо, а з другого – він може обрати для власного дослідження ту модель тлумачення нації, що йому найбільш імпонує (та, йдучи за наведеною бібліографією, глибше з нею запізнатися).

Взірцем унікальної «базової книжки», що впроваджує у якнайширше коло проблем, понять і термінів соціальної історії, може служити класична праця Ентоні Гіденса «Sociology» («Соціологія», 1989 р.; українське видання – 1999 р.). Її автор, за власними словами, прагнув викласти «ідеї та поняття, взяті з переднього краю науки», тому цей фундаментальний (понад 700 сторінок!) курс лекцій заторкує цілий спектр соціального життя людини та людських спільнот і в актуальному, і в історичному контекстах – від сексуальності й тілесності до класових структур і рас, від родини до політичної влади й революцій. Кожен із 21

розділу книжки починається з дефініції, далі йде виклад наявних інтерпретацій, а наприкінці подибуємо стисло прокоментований список літератури та словнички «засадничих понять» і «важливих термінів». Загалом книжку завершують зведені глосарії тих-таки засадничих понять і термінів та, ясна річ, ґрунтовна бібліографія. Як бачимо, перед нами безцінний путівник у проблематиці соціального, що в ньому зібрано й прокоментовано безліч інтерпретативних моделей, підходів, тлумачень, дискусійних питань – словом, усього того, що пригодиться у власному дослідженні.

Вельми корисні й скромнішого засягу навчальні праці, покликані підсумувати сьогоднішні знання у певній царині досліджень із урахуванням низки дотичних проблем. Як приклад згадаю не раз перевидану (а отже, доступну в Україні) «захаявну книжку» кожного дослідника публічних інститутів Речі Посполитої: «Historia ustroju i prawa polskiego» («Історія устрою і польського права»). Її авторами є трійко чільних польських істориків – Юліуш Бардах, Богуслав Лесьнодорський і Міхал Петшак, які крок за кроком розглядають (наводячи відповідні бібліографії) форми і видозміни політичного устрою, соціальні структури, організацію війська та фінансів, систему судочинства й адміністрації тощо.

В ситуації, коли «базова книжка» з узагальненням сучасних поглядів на той чи той вузол проблем недоступна або через мовний бар'єр, або через те, що просто не дійшла до українських

бібліотек, можна надолужити це читанням тематично ширших монографій тих авторів, чий авторитет є загальновідомим, а методологічна «модерність» не підлягає сумніву. Для початківця це неабияк важить, адже він іще не настільки «в темі», аби самотужки добачити світоглядні анахронізми, застарілість поняттєвого апарату, вторинність концепції, або й очевидну політико-ідеологічну заангажованість. Найчастіше під вплив таких неадекватних спусів потрапляють бідолашні студенти, які ще не мають навичок критичного читання й наївно вірять, що чим грубша книга й гучніший на ній гриф, тим «правильніше» вона все описує. На жаль, це не завжди так, тож пильнуйте! А найнадійніше – довірятися лише тим дослідженням, що їх апробувала міжнародна наукова спільнота. Скажімо, якщо вам потрібен загальний образ ХХ ст., то найліпше взяти видану 1994 р. книжку Ерика Гобсбаума «Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку» («The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991»; український переклад вийшов 2001 р.). Тут ви знайдете свого роду підсумок поглядів західних істориків на суспільні катаклізми та культурні тенденції ХХ ст., отже, ця монографія може послужити теоретичною підмогою для ваших власних спостережень над конкретними сюжетами з новітньої історії. Якщо вас цікавить проблематика Української революції, то вам (хоч який аспект ви плануєте розглядати) варто ознайомитися зі згаданою вже книжкою Володимира Булдакова «Красная смута. Природа и

последствия революционного насилия». А що в цій праці, присвяченій Лютневій і Жовтневій революціям 1917 р., критично проаналізовано різні типології революційних переворотів, запропоновані сучасною західною наукою, то вона стане для вас справжнім «путівником» у нагромаджених з цього питання концепціях і поняттях.

Врешті, третій щабель опрацювання полягає у пошуку й читанні розвідок, що безпосередньо стосуються наміченого дослідницького сюжету. Спочатку їхні назви шукають у реферативних журналах, авторефератах і бібліографічних довідниках, зокрема, покажчиках до наукової періодики, а далі – в підрядкових примітках тих загальніших праць, про які йшлося вище. На цьому щаблі «застарілість» чи «модерність» розвідки не має принципового значення. Адже, начитуючи новітню теоретико-методологічну й підсумкову літературу, ви, либонь, вже дістали щеплення від наївного схиляння перед усяким писаним словом, себто здатні критично відсторонитися від неприйнятних нині оцінок і способів мислити, порівнявши їх із сучасним поняттєвим апаратом і варіантами інтерпретації тих чи тих проблем. Простіше кажучи, хочеться сподіватися, що, опрацьовуючи не перевершену до сьогодні за величезним фактичним матеріалом двотомну монографію Степана Голубева про Петра Могилу, ви не станете у позу проправославного ортодокса, а використовуючи якусь фактографічно цінну працю радянського історика – не перетворитеся на бійця марксистсько-ленінського ідеологічного фронту.

Рецепт набуття імунітету в таких випадках простий: читаючи, ще й думайте та порівнюйте! Бо інакше вийде так, як колись у одного з моїх студентів, який описав Берестейську унію за концепцією Михаїла Кояловича, сумлінно продублювавши все, що «навчався» упродовж 1840–1860-х рр. славнозвісний професор Петербурзької духовної академії – і про «совращенных лестию в латинство», і про підступну єзуїтську інтригу, і про «исконно православный дух», і ще багато в такому роді.

Отже, читаючи працю, яка близько дотична обраного сюжету дослідження, варто аналізувати її за чотирма пунктами:

□ якої концепції дотримувався автор, описуючи цей сюжет (мірою мож-

ливого непогано зрозуміти й те, що зумовлює його погляди);

□ на які джерела він спирався у своєму описі;

□ у який спосіб ці джерела зінтерпретовано (цей аспект набуває особливої ваги, якщо ви не погоджуєтеся з поглядами автора: адже тоді вам доведеться заперечити слушність його інтерпретації).

Розгляньмо це на конкретному прикладі. Скажімо, темою вашого дослідження є освітні ініціативи князя Василя-Костянтина Острозького. З-поміж решти літератури вам потрапила до рук монографія Івана Огієнка (митрополита Іларіона) *«Князь Костянтин Острозький»* (1958 р.). Позицію автора заявлено вже у вступних пасажах книжки, як ось тут:

81. Книгопродавець.
Гравюра з російського
видання підручника
Яна Амоса
Коменського.
«Зрелище вселенныя»
Санкт-Петербург,
1788

У Бозі спочив найбільший син України – її всежиттєвий міцний і сміливий оборонець, всежиттєвий опікун і оборонець Української Православної Церкви проти її запеклих ворогів – католиків та уніятів.

Апологетична риторична стратегія, виразно оприявлена в цих рядках, показує, що автор є полум'яним адептом православ'я, а свою працю, найвірогідніше, моделюватиме як панегірик його протекторові й оборонцю – князю Василю-Костянтину. Докази, якими послуговується Огієнко на підтвердження свого погляду (опонування церковній унії, Острозька академія, друкарня), цілком запозичено з попередніх праць: книжка не містить відсилок до неопублікованих джерел, себто в плані фактографії не додає нічого нового. Інтерпретація ж опублікованих джерел, на підставі яких те чи те стверджується як «факт», підпорядковується наперед заданій панегіричній меті й хибує не тільки наївністю, але й прямими пересмикуваннями. Приміром, доводячи, ніби «головною мовою навчання» в Острозькій школі була грека, Огієнко наводить цитату з полемічної праці Герасима Смотрицького *«Ключ Царства Небесного»* (1587 р.): «А кому на світі може бути тайною, що від греків пішли філософи, від греків увесь світ має богословів». Насправді ж ця цитата є полемічною реплікою на тезу єзуїтського теолога Петра Скарги, який писав про «невченість греків» (себто православних русинів), що досі не мають системно опрацьованої теології. Як бачимо, довільно вихоплена цитата не має

жодного стосунку до викладання грецької мови в Острозькій школі.

Задля наочності було взято екстремальний приклад, де авторську позицію задекларовано з пропагандистським запалом, фактографічні лакуни помітні неозброєним оком, а інтерпретація джерел не витримує жодної критики. Проте й будь-яку іншу роботу, виконану фаховіше й уміліше, доцільно аналізувати за тією самою потрібною схемою: 1) погляди автора, 2) «факти», якими він ті погляди обґрунтовує, 3) спосіб інтерпретувати джерела, використані для підкріплення «фактів». Аби полегшити такий аналіз, не зайве пам'ятати, що авторську позицію зазвичай найстисліше та найчіткіше формулюють або у вступі, або у висновках чи прикінцевих пасажах роботи. Тому наперед варто заглянути туди, щоби далі читати «з розплющеними очима», себто розуміти, для чого та в який спосіб автор сортуватиме використані ним джерела-факти. Ось, наприклад, виразна декларація авторської позиції вже у першому абзаці передмови до монографії Наталії Полонської-Василенко *«Українська Академія Наук (нарис історії)»*. Частина I (1918–1930); Частина II (1931–1941)» (1955–1958 pp.):

Тема праці відрізняється від зазвичай прийнятих історій наукових закладів тим, що цього разу тема далеко відходить від суто наукової оцінки діяльності наукової установи – Академії Наук, її досягнень тощо, а набуває характеру політичного, бо наукова праця Академії була тісно пов'язана з політикою уряду і

партії. [...] Українська Академія Наук хотіла бути Академією, а уряд і партія прагнули використати її для пропаганди марксизму-ленінізму.

Проаналізувавши під заявленим кутом зору внутрішню й директивну документацію Академії та її персональний склад і діяльність, авторка завершує свою працю трьома висновками: про незмінність партійно-урядового курсу на придушення проявів «українського національного ренесансу» в Академії, про намагання перетворити Академію на покірне знаряддя режиму та, врешті, про «зв'язність творчого духа всіх співробітників Академії» партійними доктринами. Оповідь зіперто лише на власних спогадах авторки та на опублікованих матеріалах, що й зрозуміло, бо монографію написано на еміграції. Проте ця сумна книжка, сповнена численними іменами і даними, є справжнім мартирологом ошельмованих, зламаних, заарештованих чи розстріляних науковців, чиї долі тепер уже можна по-іменню розгорнути в окремі дослідження на підставі доступних архівних матеріалів – так само, як і стислі згадки про ті чи ті зміни в партійному курсі, про моторошні спектаклі «диспутів» і «чисток», про жахливі очікування арештів тощо. Отже, монографія Полонської-Василенко, навіть попри її зрозумілу неповноту та деякі фактичні помилки, зберігає вартість панорамного полотна тодішнього академічного життя.

Повертаючись до процедури начитки праць, які безпосередньо стосуються обраної теми чи близько її заторку-

ють, нагадаю, що кінцева мета має збігатися зі згаданим повище потрійним «питальником». Іншими словами, читаючи, мусимо не тільки подумки схвалювати/відкидати (приємна частина процедури), а й перетворювати свої спостереження на нотатки (це зазвичай справа марудніша, але нема на те ради, бо перечитані праці доведеться пізніше характеризувати у власному тексті). Дехто нотатками нехтує, покладаючись на пам'ять, – вільному воля, коли він вважає її аж такою потужною, тільки нехай не нарікає, як сяде писати текст. Адресуючи свою пораду особам із такою самою скромною пам'яттю, як моя, пропоную дотримуватися в записах усе тієї ж тріяди:

- занотувати, якої концепції та яких поглядів, за вашим враженням, дотримувався автор прочитаної праці;
- чи достатньо переконливою здалася вам джерельна база його дослідження, а чи, навпаки, авторські твердження, на вашу думку, висмоктані з пальця без солідного опертя на джерела;
- наскільки коректно, з вашого погляду, сформульовано запитання до джерел (себто чи їх раптом не питають про те, чого вони напевно не можуть знати) та наскільки авторська інтерпретація цих відповідей збігається з вашими уявленнями про інформаційний потенціал використаних джерел.

Фіксація першого пункту стане безцінним помічником, коли справа дійде до написання історіографічного

огляду, про що йтиметься у наступному розділі. Натомість другий і третій пункти знадобляться вже – щойно ви пірнете у джерела. Адже коли вам здалося, що авторські докази просідають («бракує доказів», або «джерела зінтерпретовано не зовсім коректно»), це означає, що ви на старті майбутніх дискусійних перегонів. Аби їх виграти, треба знайти в джерелах додаткові свідчення, що їх не добачив автор, або по-новому перечитати ті джерела, інтерпретуючи які, він, на вашу думку, припустився помилок чи спрощень.

На завершення коротко зупинюся на тій пастці, в яку часто потрапляє початківець, ще не вміючи відрізнити фундаментальних праць від вторинної, компілятивної, ба навіть популяризаторської продукції. Головні поради тут, ясна річ, ерудиція і досвід читання наукової літератури. Але поки юна ерудиція обросте м'язами, можна порадити їй суто формальний орієнтир – примітки до переглядуваної праці. Візьмімо для прикладу щойно згадувану Огієнкову книжку про князя Костянтина Острозького. З авторових приміток випливає, що абсолютну більшість своїх суджень про стару українську освіту Огієнко запозичив із двох робіт, на які він найчастіше посилається, – з монографії Костянтина Харламповича *«Западно-руссские православные школы»* (1898 р.) та з *«Історії України-Руси»* Грушевського. Зіставивши ці посилання з аналогічними посиланнями на тих-таки Харламповича та Грушевського в інших працях, ми переконаємося, по-перше, що власне ці дві праці є засадничими в

царині історії української освіти, а по-друге, зорієнтуємося, чи текст, який ми читаємо, є суцільно компілятивним, а чи в ньому додано певні міркування та інформації до обох згаданих авторів.

Сказане не означає, що компілятивна та популяризаторська продукція взагалі не варта уваги. Навпаки, вона є незамінним джерелом із погляду того специфічного напрямку історичної науки, що його називають соціологією історичного знання. Адже власне завдяки таким книжкам можна зафіксувати живучість/популярність тих чи тих сюжетів минулого, простежити спосіб адаптування дослідницьких знахідок до масового вжитку, реконструювати складники канону «історичної пам'яті» певного суспільства тощо. Під цим кутом зору продуктивним є аналіз і науково-популярних праць, і підручників, і аматорських писань, але предметом такого аналізу буде сприйняття історії, а не історія як така.

Історики теж мають правила техніки безпеки

Аби не довелося бігти до бібліотеки наново, коли горітиме оформлення власного тексту, не завадить дотримуватися кількох елементарних правил «техніки безпеки». Перше з таких правил – не забудьте зафіксувати всі вихідні дані праці, яку читаете: а) ім'я та прізвище автора (саме ім'я, а не ініціал, бо добрим тоном є згадати зарубіжного та сучасного українського автора на ім'я і за прізвищем, а не за ініціалом і прізвищем, себто не «В. Верстюк», а

«Владислав Верстюк», тимчасом як для російських і дореволюційних авторів цілком прийнятними залишаються ініціали імені та по батькові – «С. Т. Голубев»); б) повну назву праці з підзаголовком, якщо такий є, і з кількістю сторінок, коли йдеться про книжку; в) місце та рік видання, назву видавництва; г) якщо це стаття – назву, рік видання та число періодика, де її вміщено, а також першу й останню сторінки самої статті (те саме стосується й авторських позицій у наукових енциклопедіях і словниках).

Правило друге, теж перевірене сумним досвідом повторного бігання до бібліотеки, переконує, що зручніше фіксувати начитану літературу не абияк, а за абеткою, бо тоді легше повернутися до потрібної праці, коли виникне потреба (а виникає вона завжди). Така фіксація може бути чи картковою, чи комп'ютерною – кому як до вподоби, але власні враження, про які мовилося по-вище, варто занотувати тут-таки, поруч із назвою, а не на клаптиках паперу, що мають стійку звичку губитися. Однак, працюючи в бібліотеці, ми зазвичай шкодуємо час на обдумування своїх формулювань. Тому коли книжка/стаття для нас особливо важить, ліпше стисло законспектувати її зміст, а цифри, точні інформації чи ключові фрази, які вимагають детальнішого обдумування, переписати дослівно (звісно, не забуваючи позначати сторінки) або зробити ксерокопію потрібного. Коли дійде до komponування власного тексту, ця робота буде віддана сторицею, бо оригінал знадобиться і для переповідання його інформації своїми словами, і для циту-

вання, якщо ви захочете підсилити свої міркування цитатою чи дозрієте до дискусії. Не лінуйтеся скопіювати більший фрагмент, ніж витримає майбутня цитата, адже в ній ви зможете вилучити зайве, позначивши пропуск в належний спосіб. Врешті, коли йдеться про іншомовну працю, надійніше буде скопіювати потрібний фрагмент мовою оригіналу, щоби не наробити в поспіху перекладацьких дивовиж.

Правило третє, на відміну від перших двох, не залякує, а допомагає. Працюючи з монографією, де потрібне нам питання розглянуто поміж низки інших, не забувайте, що в ній мають бути (хоча в українських книжках, на жаль, не завжди) прикінцеві покажчики – імен, географічних назв, предметний, комбінований тощо. Загляньте до них: а раптом удача посміхнеться й не треба буде продиратися через увесь текст, полюючи за цілком конкретною інформацією – про особу, місцину, інституцію тощо. Коли ж досліджуваний сюжет такий, що його може бути «розлито» у цілій книжці не знати де, варто спробувати читати сторінка за сторінкою «по діагоналі». Це дається не враз, але становить доконечний складник дослідницьких навичок, адже історикові доводиться переглядати величезні масиви літератури, і на те немає ради.

*Ad fontes: де шукати джерело
та що шукати в джерелі*

Отже, основні праці прочитано, загальне уявлення про параметри проблеми та предмет дослідження складено – пора виходити на полювання за джерелами. Адже родзинка будь-якої

дослідницької роботи – це або використання ще ніким не завважених джерел, або нова інтерпретація джерел відомих. Тут ми зупинимося на першому, бо доки справа дійде до новаторських інтерпретацій, треба принаймні зорієнтуватися, куди їх спрямовувати. Як і у випадку з науковою літературою, вступна процедура простіша за табличку множення, а саме: перш ніж працювати з джерелами, треба укласти їх орієнтовний перелік.

За нитку Аріадни тут можуть стати посилення з перечитаних праць, а коли ви вже трохи дозрієте та більш-менш зрозумієте, що вам знадобиться, – бібліографічні мандри в пошуку опублікованих джерел й архівознавчі пошуки, якщо йдеться про рукописи. Переліки опублікованого містяться у будь-яких солідних бібліографічних покажчиках (скажімо, для історії домодерної України незамінним довідником є нещодавно укладена Миколою Жарких семитомна «Бібліографія Старої України», що має як книжкову, так і електронну версію – її можна дістати за адресою eleonora@i.com.ua; інформацію про опубліковані джерела зосереджено у 2-му томі). Про покажчики такого роду легко дізнатися в інформаційно-бібліографічних відділах бібліотек, тож не соромтеся набридати бібліотекарям – це їхня робота.

Пошук неопублікованих джерел складніший. Вступною фазою до нього може послужити опрацювання довідників найзагальнішого характеру – скажімо, часто перевидаваних за радянських часів старих «Справочников научного работника» з інформацією

про архівосховища і рукописні зібрання бібліотек Росії та республік колишнього СРСР (довідники, видані в Україні, містять дані навіть про обласні архіви). Корисні вони й тим, що зазвичай доточені розлогими бібліографіями, де подано назви путівників у конкретних архівах і фондосховищах. Власне, саме ці путівники і слід покласти в основу безпосереднього пошуку, причому для ознайомлення з ними не конче йти до архіву – їх має кожна велика бібліотека. Врешті, й архіви, й бібліотеки публікують власні, не раз багатотомні, описи окремих колекцій, зібрань і фондів.

82. Обкладинка архівної справи, 1751 р.

На підставі довідкової літератури такого змісту можна зрозуміти, де зберігаються матеріали, потрібні для дослідження обраної теми. Відтак час іти до читальної зали архіву або рукописного відділу бібліотеки (не забудьте, що вас туди можуть не пустити без офіційного листа від інституції/університету з проханням на ім'я директора цього закладу про дозвіл працювати над такою-то темою; практика своєрідна, але, як кажуть німці, *Ordnung ist Ordnung*). Якщо потрібний фонд чи колекцію було описано в друкованому виданні, яке ви вже опрацювали, – замовляйте номери потрібних одиниць і читайте на здоров'я. Якщо ж опублікованого опису немає, – сідайте переглядати те, що вам дадуть, коли ви вкажете виписані з путівника номер чи назву фонду/колекції (це може бути машинопис, рукописний опис чи картковий каталог із короткими заголовками до окремих документів, справ, манускриптів, конволютів тощо – архівний сленг називає їх «одиницями зберігання»). Давши собі раду з цими заголовками, замовляйте ті «одиниці зберігання», що можуть знадобитися, і читайте на здоров'я. Втім, зі здоров'ям складніше, коли дадуть не оригінали, а мікрофільми, але що вдієш – наука вимагає жертв.

Читати джерела – це, як знає кожен історик, захопливе заняття. Але самої тільки насолоди від читання замало, тож, помилувавшись і позахоплювавшись, приступайте до роботи. Тут час відсвіжити в пам'яті перелік запитань, що їх ви збиралися поставити джерелу. Треба визначити, скільки зерна прохо-

дило на експорт через Одеський порт у такі-то роки, – порахуйте. Треба дізнатися, чим відрізнялися одна від одної політичні платформи таких-то партій, – зіставте пункт за пунктом їхні статuti та програмові декларації. Треба встановити персональний склад учасників якоїсь акції – гортайте джерела в пошуку їхніх імен, соціальних позицій і всього, що пощастить виловити. Треба щільно описати якийсь епізод – зафіксуйте щонайменші деталі, вони стануть у пригоді. Треба зрозуміти, чого хотів ваш герой, – зважайте на кожную мовностилістичну дрібничку тексту, бо, може, саме в ній приховано розгадку цього ребуса. Словом, один лиш «питальник» підкаже, якими методами найзручніше «розговорити» джерело.

Читаючи, занотовуйте, виписуйте інформацію про імена, цифри та дати, копіюйте потрібні фрагменти тощо. Правила «техніки безпеки», яких для власного спокою варто дотримуватися, працюючи з джерелами – байдуже, рукописними чи опублікованими, – загалом збігаються з чинними для опрацювання наукової літератури. Як і в тому випадку, не забувайте фіксувати легенду, себто пошукові дані джерела. Для опублікованого видання – повну назву публікації (з іменем особи, що здійснила цю добру справу, полегшивши нам життя) та номер використаної сторінки, для рукописного – повну назву архіву чи бібліотеки, де джерело зберігається, а також назву фонду/колекції та порядковий номер використаної одиниці із зазначенням сторінки, звідки взято інформацію/цитату, чи аркуша (рукописи інколи нумерують не

посторінково, а поаркушно, тоді поси-
лання виглядатиме так: «арк. 7» або
«арк. 7 зв.», а для іншомовних джерел
«f. 7» чи «f. 7 v.»; тут f – це folium [ар-
куш], а v – це verte [на звороті]).

Як і при опрацюванні літератури, важ-
ливий для нас фрагмент джерела варто
копіювати дослівно. Це стосується не
лише іншомовного тексту, а й цілком
зрозумілого українського чи російсько-
го. Адже джерело може нести на собі
сліди інакшої, ніж тепер, стилістики та
послугуватися інакшою, ніж тепер,
лексикою, тому вжиті в ньому поняття
при переказі змісту своїми словами до-
ведеться осучаснювати, а це теж вима-
гає неспішного роздуму, на який у чи-
тальній залі шкода часу.

Певні труднощі можуть виникнути
з розумінням мови, а надто терміно-
логії старого джерела, навіть написано-
го по-українськи. Та й тут попередники
про нас подбали, уклавши відповідні
словники. Маємо, наприклад, тритомні
«Материалы для словаря древнерусско-
го языка» Ізмаїла Срезневського, солід-
ний «Энциклопедический словарь» (так
званий «Брокгауз», що налічує 41 том
із кількома томами додатків), двотом-
ний тлумачний «Словник староук-
раїнської мови XIV–XV ст.», «Словник
староукраїнської мови XVI – першої
половини XVII ст.» (його досі не завер-
шено, але понад 10 зошитів-випусків
уже в розпорядженні дослідника),
«Словник церковно-обрядової терміно-
логії» Наталії Пуряєвої, «Słownik
staropolski» Самуеля Лінде (тут подано
тлумачення термінів, що їх уживали
всі мешканці польсько-литовської
держави – як українці, так і поляки)

тощо. В разі, якщо ми не розуміємо са-
моназви документа (як-от реляція,
пленіпотенція, визнаний лист і т. ін.)
чи вжитих у ньому юридичних тер-
мінів (юрамент, тестамент тощо), тре-
ба зазирнути до словників старої акто-
вої термінології (в українському ви-
падку незамінною є книжка Николая
Горбачевського «Словарь древнего ак-
тового языка Северо-Западного края и
Царства Польского»). Так само у слов-
никах шукаємо пояснення назвам тих
чи тих реалій, що вийшли з обігу: по-
літико-адміністративних одиниць,
зброї, ужиткових речей, предметів
торгівлі, ремісничих фахів тощо.

Нового клопоту завдасть вживана в
джерелах система мір і ваг, і то це сто-
сується не лише давньої історії, а й
історії XIX – початку XX століття. То-
ді доведеться звертатися до спеціаль-
них праць з історичної метрології чи до
енциклопедій (наприклад, щойно зга-
даний «Брокгауз» і далі неабияк поміч-
ний для дослідника). Те саме стосуєть-
ся й використаного в документах спо-
собу датування, зокрема через відсил-
ку до церковних свят. Тут теж годі
обійтися без відповідних довідників –
пасхальних таблиць, де зафіксовано
рухомі свята, та календарів нерухомих
християнських свят.

Ще однією історичною морокою є
ідентифікація осіб, згадуваних у дже-
релах. Зрозуміло, що дошукуватися
маленьких людей низького соціально-
го статусу («мовчазної більшості істо-
рії») – справа радше марна, але про
тих, хто або зафіксував свою «присут-
ність в історії» певним інтелектуаль-
ним чи мистецьким продуктом, або

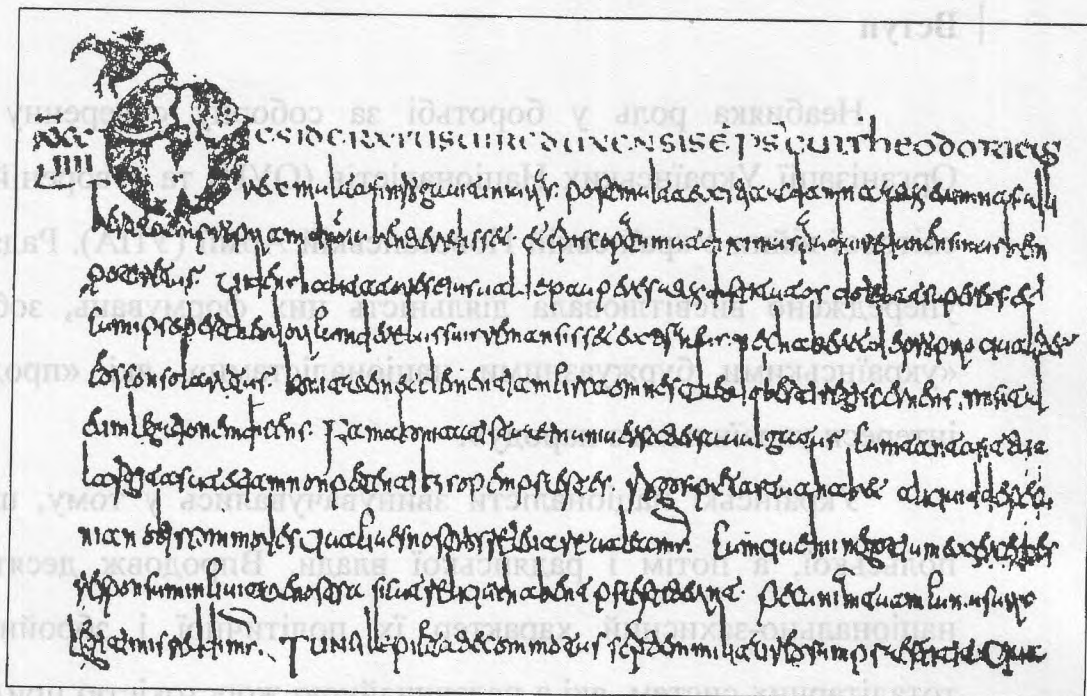
посідав місце у владних структурах, або й просто належав до знаті, дізнатися таки можна. Тут теж у пригоді стануть відповідні довідники. Приміром, для російської історії це буде багатотомний «*Русский биографический словарь*» (тепер доступний в інтернеті: www.rulex.ru); для Речі Посполитої – теж багатотомний «*Polski słownik biograficzny*» та численні довідкові переліки по центральних урядах й окремих воєводствах під спільною назвою «*Urzędnicy...*» («Урядники») – на сьогодні такі переліки вже складено й для кількох українських воєводств – Белзького, Київського, Подільського та Руського; для Гетьманату – «*Малороссийский гербовник*» Василя Лукомського й Вадима Модзалевського та низка сучасних довідників, що їх уклав Володимир Кривошея; для урядовців Центральної Ради – словник Владислава Верстюка тощо. Специфікою староукраїнських і польських джерел є те, що часто особу там згадано без зазначення прізвища – тільки за урядовою посадою або почесним титулом («коронний канцлер проголосив», «подільський воєвода наказав», «львівський староста заперечив», «київський мечник не згодився» тощо). В цьому випадку незамінними є щойно згадані довідники з серії «*Urzędnicy...*», кожен випуск яких містить переліки сновників й осіб, що носили почесні титули, із зазначенням крайніх дат їхнього життя й урядування, відповідно, або в центральних органах Корони Польської та Великого князівства Литовського, або в окремих воєводствах. Врешті, ідентифікуючи навіть нічим

не примітну в історії особу шляхетного походження, варто пам'ятати, що її рід зафіксовано в гербовниках і генеалогічних довідниках, які дадуть уявлення про соціальний та майновий статус родини, про родове гніздо, маєтки та герб, найвидатніших представників і т. ін.

Схожі труднощі чекають при ідентифікації місцевостей, пов'язаних із темою дослідження. Це ускладнюється ще й тим, що високоякісний дослідницький текст передбачає зазначення сучасної назви й адміністративної приналежності того чи того населеного пункту. Нагадувати, що Париж – столиця Франції, либонь, не треба, але коли дія розгортатиметься у славному місті Ямусукро, то нагадати, що це столиця Кот-д'Івуару, таки не завадить. Такі самі пояснення додають і до назв сіл та містечок, що могли, до речі, не раз змінитися. Наприклад, згадуваний у джерелах XV–XVIII ст. Звяголь мав би дістати такий паспорт: «містечко Звяголь Луцького повіту Волинського воєводства (нині Новоград-Волинський, райцентр Житомирської обл.)». Шукати за старими назвами можна в багатотомній «*Історії міст і сіл Української РСР*», де під відповідними гаслами часто вказано стару адміністративну приналежність і попередні назви (тільки пильуйте, користуючися цим довідником, бо його оповідна частина переповнена аматорськими фантазіями краєзнавців). Гірше, коли вжиту в джерелі назву давно поміняли, а нової ми не знаємо. Тоді пошук може перетворитися на цілу експедицію, де за орієнтири правитимуть видання кінця XIX –

83. Список хроніки
Григорія Турського.
Меровінгський курсив
VII ст.

початку XX ст.: адже географічні назви тут зафіксовано ще до «революційної» хвилі перейменувань Свинюх на Чапаївки, Коростянок на Ворошилівки тощо. З-поміж цих довідників найінформативнішими є: багатотомний «*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*», що обіймає і територію України; погубернські «*списки населенных мест*» і календарі-довідники Російської імперії; географічні індекси до серійних джерельних видань (наприклад, опублікований окремим томом покажчик до видань Київської археографічної комісії, що його уклав Іван Новицький); географічний покажчик до публікації податкового тарифу Волинського воєводства 1629 р. у книжці Олександра Барановича «*Залюднення України перед Хмельниччиною*» (1930 р.) тощо.

Врешті, опрацьовуючи старі рукописні джерела, дослідник зіткнеться з палеографічним текстом. Головне тут – не злякатися. Один із німецьких палеографів-класиків, який присвятив усе жит-

тя вивченню ранньосередньовічних курсивів (а на них і глянути страшно), писав, що призвичаєння до дивовижних значків забирає днів зо три. Перший день у них вдивляєшся, нічого не розуміючи, але не треба впадати у відчай – на другий день у голові трохи яснішає, а на третій день сам дивуватимешся тому, що не розумів. Перевірено, німецький професор мав рацію: по кількох днях розпачу палеографічний текст читається, немов газета. Варто додати й те, що старе письмо любило заощаджувати зусилля, скорочуючи найуживаніші слова. Форми тих скорочень зазвичай усталені: деякі з них легко зрозуміти без підказки, деякі (надто в іншомовному тексті) голіруч не візьмеш, але й на це є рада – відповідні словники скорочень, як-от безліч разів перевиданий, починаючи від 1899 р., «*Lexicon abbreviaturarum*» («Словник скорочень») Адріано Капелі.

Лишається ще коротко нагадати правила передачі тексту джерела, яке захо-четься процитувати дослівно. Коли по-

трібний фрагмент узято з публікації, а самого рукопису ми не бачили, то безпечніше повторити те, що зробив публікатор, – вся відповідальність ляже на нього. Коли ж цитуємо за рукописом, то в читальній залі не варто гаяти час на роздуми та сумніви: скопіюйте оригінал якомога точніше – разом із його чудернацькими розділовими знаками, описками тощо. Натомість аби вставити цитату до власної оповіді, треба внести в свою копію певні археографічні корективи. Цитуючи фрагмент оригіналу в дослідницькому тексті, ми застосовуємо простіші принципи його передачі, ніж у спеціальній публікації. Там усе – недоторканне, а тут, приміром, можна не вживати ніякі кириличні літери (ѣ, ѿ, ѹ та ін.) передати їхніми сучасними відповідниками *e, o, Ѵ*; складніше це зробити для багатофункціонального знака «ять» (*ѣ*), бо ним могли позначати аж три звуки (*i, e, ѣ*), тож ліпше в цитаті оцей-от «ять» зберегти, не беручи гріха на душу. Текст треба розбити на речення відповідно до логіки сучасного мовлення; так само за правилами сучасної пунктуації й ортографії розставити коми та великі літери. Описки оригіналу ліпше не чіпати, а заакцентувати їх знаками [!] або [?!]. Невідчитані місця позначають знаком [...], а в підрядковій примітці пишуть: «Слово (кілька слів, рядок, кілька рядків) не читається» або: «Текст пошкоджено». Слова, щодо прочитання яких ви не впевнені, беріть у квадратні дужки зі знаком питання: [пішов?]. Врешті, присутні в оригіналі скорочення теж розкривають за допомоги квадратних дужок: «в[оєво]да».

Ad fontes: як розминутися з попередниками

Використовуючи джерела, з якими вже працювали попередники, в ідеалі всі їхні спостереження варто перевіряти, себто навіть докладно відкоментоване джерело бажано побачити «на власні очі» (*de visu*), аби пересвідчитись, що все гаразд. Однак ідеал, як то часто з ідеалами, може не збігатися з прозою життя, коли згадане в тій чи тій праці джерело фізично недоступне або бракує часу на перевірку. Тоді ми змушені довіритися тому, хто його коментував чи цитував перед нами, проте, згідно з категоричною вимогою наукової етики, треба зазначати, звідки запозичено інформацію або цитату (адже текст чужої праці, поданий як власна робота з джерелом, – це елементарна крадіжка).

Інша річ, коли ви, йдучи слідами попередників, маєте змогу переглянути джерела, з якими вони працювали. Здебільшого це стосується опублікованих текстів – хронік, листів, декларацій, промов, проповідей тощо, але буває, що й архівний документ заживає популярності, мандруючи з праці в працю. В усіх цих випадках годиться проявити особливу «пильність», проаналізувавши:

- ❑ чи інтерпретація попередника відповідає вашому розумінню змісту та інформаційних можливостей джерела;
- ❑ чи вона не надто прямолінійна, себто чи враховує всі «позатекстові» нюанси – час і обставини написан-

ня, тиск загальноприйнятих на той час умовностей, усталені форми висловлення, нюанси життєвої кар'єри автора тощо;

- ❑ чи не пропущено якоїсь деталі, що здалася попередникові неістотною, натомість на ваш погляд вона дуже важлива;
- ❑ чи попередник був достатньо уважним у фіксації цілком конкретних речей – імен, географічних назв, цифрових даних тощо.

Вашу «пильність» буде винагороджено. Адже, «виправивши» попередника, ви, по-перше, відчуєте приплив сил і самоповаги, а по-друге, дістанете змогу увійти з ним у дискусію, яка додасть вашій роботі солідності, а вашим власним гіпотезам – новизни.

Окремо варто зупинитися на іншомовних джерелах, що ними доводиться користуватися за опублікованим перекладом. В ідеалі це небажано: переклад, за дотепним висловом Умберто Еко, це всього лиш «протез – як вставна щелепа або окуляри». Але, знов-таки, ідеал ідеалом, а життя життям, надто коли йдеться про екзотичні чи мертві мови, а студентів страх як кортить писати саме про Монгольську імперію, а не про щось інше. Проте й тут діють неписані обмежувальні правила. Скажімо, з перекладного джерела можна запозичити конкретні дані, але робити на підставі перекладу поняттєвий аналіз чи спостереження світоглядного характеру не прийнято.

Звісно, такі ригористичні вимоги стосуються передусім дослідницьких, а не студентських робіт, але й студентів є сенс обмежуватися запитаннями, на які переклад здатен дати відповідь. Буває і так, що перекладних текстів не оминуть, коли їх треба залучити для певних зіставлень. Тому в першому (студентському) випадку бажано, а в другому (дослідницькому) конче працювати не з популярним, а з академічним виданням, бо тут переклад супроводжують відповідні коментарі, тлумачення амбівалентних понять і зворотів тощо. Але найрозсудливіше все-таки не пускатися в мандри тими островами, де мешканці розмовляють незрозумілою мовою.

* * *

А тепер ще раз киньмо оком на пройдений шлях. Ми обрали тему, уклали до неї «питальник», прочитали те, що треба прочитати в розумних і не дуже книжках, врешті, пошукали в джерелах відповідей на свої запитання, намагаючись джерела «розговорити». Час зіставити одне з одним, прислухаючись, чи не цюкає дзьобиком, мов курча зі шкаралупи, наша власна гіпотеза. Якщо цюкає, то можна сідати й писати текст, якщо ні, то варто ще почитати та порозмовляти з джерелами. Братися за текст зазвичай страшнувато, але дітися нікуди, пора. В наступному розділі мова піде про те, з якого боку найзручніше підступитися до цієї фортеці.